

Afscheid van het kapitalisme? Een uitgebreide review.

Ben Dankbaar

Smail Ropic (Hrsg.), *Wege aus dem Kapitalismus? Autorengespräche mit Colin Crouch, Nancy Fraser, Claus Offe, Wolfgang Streeck und Joseph Vogl*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2023

Het begrip ‘kapitalisme’ wordt in Nederlandstalige publicaties zelden van een positieve lading voorzien. In tegendeel: het wordt meestal in verbinding gebracht met ongebreideld streven naar winst en uitbuiting van mens en natuur, soms ook met corruptie en machtsmisbruik. Wie het over het kapitalisme heeft, is er vaak tegen. ‘Markteconomie’ wordt meestal als politiek neutralere aanduiding gekozen. In de Engelstalige literatuur, zeker in die uit de Verenigde Staten, is dat anders. Daar is het meestal een tamelijk neutrale of positief bedoelde aanduiding van ‘ons’ economisch systeem. Een uitgesproken voorstander, om niet te zeggen apologet, van het kapitalisme als Milton Friedman bijvoorbeeld schreef een invloedrijk boek met de titel ‘Capitalism and Freedom’, waarin kapitalisme als voorwaarde voor vrijheid wordt gepresenteerd. Ook in Nederland kan kapitalisme als neutraal begrip gebruikt worden, liet o.a. in 2019 een serie artikelen in de NRC zien. Die serie heette ‘Hoe fixen we het kapitalisme’ en richtte zich vooral op de vraag wat de overheid kon en moest doen om problemen aan te pakken die in de voorgaande dertig jaar eerder groter dan kleiner geworden waren: klimaatverandering, inkomensongelijkheid, de invloed van grote techondernemingen. Dat die problemen vanzelf door ‘marktwerking’ zouden verdwijnen, geloofde vrijwel niemand meer, terwijl dat wel de standaardoplossing was voor alle problemen volgens het in die decennia dominante zogenoemde ‘neoliberalisme’. Maar dat het zonder kapitalisme zou kunnen, leek bij gebrek aan een helder alternatief ook onwaarschijnlijk. Het antwoord moest van overheidsbeleid komen, dat de markt moest corrigeren. In de eerste aflevering van de NRC-serie werd zelfs betoogd dat “het kapitalisme is wat wij willen dat het is.” Daarmee werd het begrip niet alleen neutraal, maar zelfs leeg. Is er dan geen essentie van het kapitalisme, waar we hoe dan ook mee moeten rekening houden? En welke beperkingen legt dat op aan het handelen van de overheid?

Deze vragen staan centraal in het volumineuze (600 pagina’s) boek ‘Wege aus dem Kapitalismus?’ Het vraagteken in de titel staat er niet voor niets, want (spoiler!) de lezer krijgt geen uitweg uit het kapitalisme voorgeschoteld. Wat dan wel? Het boek is de neerslag van een serie ‘auteursgesprekken’ aan de Universiteit van Wuppertal onder dezelfde titel, waarin het werk van vijf vooraanstaande kapitalisme-kritische auteurs door een aantal coreferenten werd becommentarieerd, waarna de auteurs hun reactie konden geven. De besproken auteurs zijn Nancy Fraser, Joseph Vogl, Colin Crouch, Klaus Offe en Wolfgang Streeck en er komen in totaal 18 coreferenten aan het woord, sommigen meermaals. De auteurs geven soms ook commentaar op elkaar. Organisator en redacteur Smail Ropic is filosoof en kenner van het werk van Marx en Engels. Misschien had hij echt verwacht dat er alternatieven op tafel zouden komen; tegelijkertijd wist hij – en zo blijkt ook uit zijn bijdragen aan het boek – dat Marx en Engels geen uitgebreide beschrijvingen van een alternatief economisch systeem gegeven hebben. Het lag in de logica van hun denken dat het alternatief er min of meer vanzelf zou komen nadat het kapitalisme op zijn grenzen was gestuit. Waar die grenzen precies lagen, wisten ze niet, maar het einde van het kapitalisme zou komen en dan zou de anarchie van ongecoördineerde door winst gemotiveerde ondernemingen plaats maken voor een democratisch georganiseerde economie, waarin niet winst, maar behoeften leidend zouden zijn. In die omwenteling zou de arbeidersklasse een leidende rol spelen, als logische tegenstander en opvolger van de klasse der kapitalisten. Van de overheid viel in een kapitalistische economie volgens hen niet veel te verwachten, omdat die is niet meer dan ‘een comité (is), dat de gemeenschappelijke zaken van de gehele bourgeoisie beheert’ (zo 1848 in het Communistisch Manifest). Een groot deel van de arbeidersbeweging ging daar tegen het einde van de 19de eeuw anders over denken. Er bleken

met behulp van wetgeving door de staat belangrijke verbeteringen in de positie van de arbeiders haalbaar. Men koos voor hervormingen in plaats voor revolutie, tot ongenoegen van de meer orthodoxe aanhangers van het gedachtegoed van Marx en Engels, die volhielden dat alleen een revolutie blijvende verbeteringen zou brengen. Het is nuttig om deze geschiedenis er bij te halen, want een niet onbelangrijk deel van dit boek gaat over de vraag of het kapitalisme nu dan toch echt een aflopende zaak is of dat er toch weer kansen zijn op democratische hervormingen. Op de achtergrond speelt daarbij de wetenschap, dat het reformisme pas na de Russische revolutie, de Grote Depressie en twee wereldoorlogen echt dominant werd. Tegenover de 'optimisten', die nog mogelijkheden zien voor positieve veranderingen, staan 'pessimisten', die er geen zien of hoogstens pas na een volgende wereldoorlog.

Opvallend is dat zich onder de vijf auteurs geen 'echte' economen bevinden. Fraser (jaargang '47) en Vogl (1957) zijn geschoold in de filosofie, Crouch (1944), Offe (1940) en Streeck (1947) zijn sociologen. Dat is minder gek dan het misschien lijkt in een boek over het kapitalisme. Het boek gaat over de relaties tussen economie en samenleving en tussen economie en staat. De hoofdstroom van de economische wetenschap besteedt nauwelijks aandacht aan de staat en beschouwt handelende personen eerder als los van elkaar opererende individuen dan als leden van een samenleving. Economen die deze auteurs inspireerden, rekenen zich eerder tot de institutionele economie of de politieke economie. Onder de vlag van de politieke economie komen sociologen, economen, politicologen, geografen, historici en filosofen samen, op zoek naar een samenhangend beeld van de kapitalistische samenleving. Opvallend is ook, dat de besproken auteurs in dit boek opgroeiden in de eerste drie decennia na de Tweede Wereldoorlog. In die tijd ontstond de moderne 'welvaartsstaat'. Het was een periode van groei en optimisme, die door de Fransen 'les trentes glorieuses' en door Streeck het 'democratisch kapitalisme' wordt genoemd, een resultaat van het naoorlogse compromis tussen kapitaal en arbeid. Daarna begon een lange periode van economische crises, stagflatie, afbraak van delen van de welvaartsstaat, bestrijding van vakbonden, privatisering van staatsbedrijven, globalisering, groeiende ongelijkheid en stijgende overheidsschulden. Is er een uitweg uit deze neergaande spiraal? De auteurs zoeken naar een antwoord en de discussies gaan daarover. De bijdragen zijn in het Engels en (voor het merendeel) in het Duits. Hieronder volgt een uitgebreide maar nog steeds selectieve weergave van woord en wederwoord.

Fraser: Markt, samenleving en emancipatiebewegingen

Nancy Fraser probeert in haar werk de gedachten van Marx en Polanyi met elkaar te combineren. Bij Marx vindt ze een scherpe analyse van het kapitalisme, met name het inzicht dat kapitaal de neiging heeft zich onbepaald te vermeerderen. Marx beperkt zijn analyse echter tot de economie en daarmee tot de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid. In het werk van Polanyi staat de tegenstelling tussen economie en samenleving centraal. Deze tegenstelling is het gevolg van het feit dat de drie centrale voorwaarden voor een markteconomie, te weten arbeid, land en geld, niet gewoon in een fabriek geproduceerd kunnen worden. De voortdurende expansie van het kapitaal betekent dat er steeds weer pogingen gedaan worden om markten voor arbeid, land en geld in te richten, maar die stuiten op allerlei maatschappelijke grenzen. Daarom is het volgens Fraser niet juist om de sociale strijd alleen in termen van kapitaal en arbeid te analyseren; ook de strijd die samenhangt met de tegenstellingen tussen economie en samenleving kan gezien worden als strijd tegen het kapitalisme. Fraser onderscheidt dan drie institutionele tweedelingen in kapitalistische samenlevingen: tussen economische productie en sociale reproductie, tussen economische en politieke coördinatie en tussen cultuur en natuur. Op grond van deze analyse ziet Fraser mogelijkheden voor een brede antikapitalistische beweging, waarin niet alleen arbeiders, maar ook de milieubeweging, de strijders tegen racisme, de feministen en andere emancipatiebewegingen een plaats hebben. Zij spreekt in dit

verband van het samenbrengen van de bewegingen voor 'erkenning' (recognition) en voor 'herverdeling' (redistribution).

In haar commentaar wijst Anne Reichold erop dat Fraser constateert dat de verschillende bewegingen op grond van het door hen ervaren onrecht verschillende normen ontwikkelen. Die verschillende normatieve perspectieven zouden dan tot een gezamenlijk perspectief getransformeerd moeten worden. Daarvoor moeten maatschappelijke verontwaardiging en ressentiment onderzocht worden. Dat roept de vraag op, of een kritische theorie alle waarden en normatieve claims van sociale bewegingen op dezelfde manier moet behandelen. Wat te doen met racisten die groepen willen buitensluiten? Zit er toch een element van legitimiteit in zulke reacties?

Georg Lohmann richt zich op Fraser's stelling dat racisme, onderdrukking van minderheden en vernietiging van de natuur onlosmakelijk verbonden zijn met kapitalisme. Het feit dat ze veel voorkomen betekent niet dat ze een noodzakelijk onderdeel zijn van het kapitalisme. Hij wijst dan op de rol van het recht. Marx sprak volgens hem ten onrechte altijd heel denigrerend over de rol van het recht. Wetten die de arbeidsovereenkomst regelen zijn van een andere orde dan wetten die rechten geven aan arbeiders en mensen in het algemeen. Door dit onderscheid tussen privaat en publiek recht te misachten verwerpt Marx de notie van mensenrechten. Toch werd de zeggenschap van het kapitaal op belangrijke terreinen (werktijden, arbeidsomstandigheden, leeftijd van arbeiders) teruggedrongen door wetgeving. Het feit dat wetten vaak misvormd worden door ongelijke machtsverhoudingen, is geen reden om je af te keren van democratisch debat en te pleiten voor een burgeroorlog. Je zou kunnen zeggen dat het kapitalisme de mensenrechten juist door ze te schenden universeel maakt.

Jo Moran-Ellis stelt dat in de strijd tegen vermarkting (*commodification*) ook bondgenoten gevonden kunnen worden in bedrijven die de grenzen van vermarkting accepteren. In de sfeer van de reproductie geldt dat bijvoorbeeld voor het accepteren van gezin, familie en gemeenschap als niet of slechts beperkt te commercialiseren terreinen. Meer in het algemeen vraagt zij zich af, of het feit dat commercie op allerlei terreinen inbreekt, bewijst dat het kapitalisme ook echt afhankelijk is van het bestaan van terreinen en gebieden die nog niet aan de markt onderworpen zijn.

Regina Kreide wijst erop dat grote delen van de middenklasse geen 'gevoel van toekomst' meer heeft. Hun culturele zelfrespect neemt af, hun politieke invloed vermindert en hun levensomstandigheden gaan alleen maar achteruit. Er is geen tijd voor discussie over verre politieke idealen; het is tijd om zo snel mogelijk duidelijke verbeteringen te realiseren op het gebied van onderwijs, huisvesting en gezondheidszorg, gefinancierd door een stevige vermogensbelasting.

Wolfgang Streeck beschrijft juist hoe de hoop op verbeteringen van de jaren zestig en zeventig is vervlogen. De emancipatie van vrouwen kan beschreven worden als een geval van landjepik in de zin van Rosa Luxemburg, die net als Fraser benadrukt dat het kapitalisme noodzakelijkerwijs gebieden moet veroveren die nog niet aan zijn wetmatigheden onderworpen zijn. De vrouwen die in de jaren zeventig en tachtig zijn gaan werken, kun je vergelijken met de immigranten van vandaag: blij dat ze worden toegelaten, bereid om voor minder te werken om binnen te komen, niet geïnteresseerd in vakbonden en uiterst geschikt voor de groeiende dienstensector, terwijl de maakbedrijven verhuizen naar minder veeleisende omgevingen. Geld maakt onafhankelijk. Het biedt meer keuzemogelijkheden en vermindert de dwang van traditionele rolmodellen. Het kapitalisme is een emancipatiemachine! De groeiende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt droeg in belangrijke mate bij aan het herstel van het kapitalisme na de eerste naoorlogse crisis. Streeck ziet geen duidelijke mogelijkheid voor een niet-regressief herstel van de 'gemeenschap' die verloren is gegaan. Er bestaan slechts vage voorstellingen van een socialisme dat het moderne individualisme

overstijgt en er zijn geen effectieve politieke krachten in zicht die zich sterk maken voor een politieke economie die maximalisatie vervangt door genoegzaamheid.

In haar reactie op de commentaren benadrukt Fraser, dat het kapitalisme volgens haar voor zijn voortbestaan afhankelijk is van onbetaald of onderbetaald werk, met name in de reproductie (zorg), de uitbuiting van onderdrukte volkeren en de natuur en allerlei publieke goederen en beheersystemen die buiten de economie om beschikbaar worden gesteld, onder andere door overheden. Maar door het ongeremde gebruik van deze basisvoorwaarden ondermijnt het systeem zichzelf. Zij acht het ondenkbaar dat al het onrecht waarmee het systeem zichzelf in stand houdt, met behulp van het recht en een beroep op mensenrechten kan worden opgeheven. Je kunt je natuurlijk afvragen of bijvoorbeeld racisme alleen maar iets is van het kapitalisme, maar zij is ervan overtuigd dat racisme niet overwonnen kan worden zonder een directe confrontatie met de dynamiek van het kapitalistische systeem. Het is waar dat sommige sociale bewegingen aan de roofzuchtige politieke economie van het neoliberalisme een oppervlakkig finier van emancipatie hebben gegeven. Helaas hebben in dat opzicht ook veel intellectuelen eerder versluijrend dan verhelderend werk gedaan. Er zijn gelukkig ook in de hele wereld voorbeelden van werkende mensen die zich verenigen in coöperatieve projecten en nieuwe manieren vinden om een sociale en solidaire economie vorm te geven. Er moet een alternatief komen, want het kapitalisme zal nooit in staat zijn om de natuur, sociale reproductie en alle werkende mensen gelijktijdig en op wereldschaal te beschermen. Waar zouden de winsten vandaan moeten komen, als de bezitters van kapitaal overal de werkelijke reproductiekosten van arbeid en natuur zouden moeten betalen? Dat zou toch uiteindelijk leiden tot een postkapitalistische samenleving?

Vogl: Het financieel kapitaal als nieuwe soeverein

Joseph Vogl lijkt als hoogleraar Duitse literatuur een buitenbeentje onder de vijf auteurs. Dat hij er toch bij hoort, komt doordat hij in 2010 'Das Gespenst des Kapitals' en in 2015 'Der Souveränitätseffekt' publiceerde. Beide boeken gaan over wat ook wel de 'financialisering' van de economie genoemd wordt, d.w.z. de groeiende betekenis van financiële overwegingen en financiële instellingen in de economie sinds de jaren tachtig. Het eerste boek is primair een ideologiekritische beschouwing over de economische wetenschap. Vogl verbaast zich erover dat de financiële crisis van 2008 heeft geleid tot een bevestiging van het systeem dat daar juist de oorzaak van was. Hij verbaast zich er ook over dat economen hun falen om de crisis te voorspellen helemaal niet als falen zien. Wanneer de praktijk iets anders laat zien dan de theorie, dan is de praktijk fout. Als prognoses niet blijken te kloppen, wil dat niet zeggen dat het aanbevolen beleid onjuist was. Daarmee komt de economische wetenschap volgens Vogl in de buurt van een onweerlegbare religie. In het tweede boek constateert hij dat het financiële kapitaal door een reeks van maatregelen en regelingen wereldwijd een soevereine macht is geworden, die losstaat van nationale regeringen. Met de financialisering, die een antwoord was op de problemen van de jaren zeventig, ontsnapte het financiële kapitaal aan de beperkingen die hem door de welvaartsstaat waren opgelegd. In plaats van een door regeringen gestuurd financieel systeem hebben we nu een door markten gestuurd systeem, waarbij het financiële kapitaal erin is geslaagd om de risico's van de financiële markten over te dragen aan staten, hun burgers en hun systemen van sociale zekerheid. De liberale ideologie die economie tegenover politiek plaatst, versluijert de samenhang tussen economische macht en politieke macht. In feite is het financiële kapitaal een hegemoniale macht geworden.

Reinhard Pfriederich en Peter Imbusch constateren beiden in hun commentaren dat de analyse van Vogl weinig of geen handelingsperspectief laat zien. Dat zou volgens hen toch het doel van een kritische theorie moeten zijn. Wolfgang Streeck verdedigt Vogl tegen deze kritiek. Oplossingen aandragen suggereert een niet bestaande maakbaarheid. Grote problemen herkennen we daaraan dat we niet

weten hoe we ze moeten oplossen. Het gefinancialiseerde kapitalisme plaatst de mensheid voor zulke onoplosbare problemen. Geld is volgens Streeck waarschijnlijk de minst voorspelbare instelling die mensen ooit hebben ingericht. In de laatste decennia is de hoeveelheid geld sneller gegroeid dan de wereldeconomie. Samen met het geld groeiden de schulden van de staten. Er moet een grens zijn aan de groei van schulden, maar niemand weet waar die precies ligt. Vogl laat volgens Streeck zien dat 'finance' alleen maar kan voortbestaan door deel te nemen in de staat. De traditionele tegenstelling tussen staat en markt bestaat dan niet meer. De centrale banken hebben een machtspositie verworven op het breukvlak 'tussen soevereine markten en vermarkte soevereiniteit'. Vogl laat zien wat er kapot is, waarom het kapot is en waarom het waarschijnlijk niet meer te repareren is.

Smail Raptic stelt in zijn commentaar dat Vogl's interpretatie van het tegenwoordige financiële kapitalisme inconsistenties bevat, die samenhangen met het loslaten van de dialectische relatie tussen staat en markt. Vogl beschrijft het 'Finanzregime' als een blijvende totalitaire macht, een 'fait social total'. Tegelijkertijd waarschuwt hij voor ressentiment in de bevolking en voor een naderende oorlog. Als er sprake was van echte soevereiniteit, dan zou de legitimiteit van het regime niet ter discussie staan. Streeck houdt aan de dialectiek van staat en economie vast en kan daarom het verval van legitimiteit verklaren, maar omdat hij ook geen uitweg ziet, komen beide auteurs toch dicht bij elkaar. Interessant vindt Raptic dat Vogl door het gebruik van het begrip soevereiniteit weer de aandacht vestigt op concrete personen, een 'slagvaardige oligarchie' die leiding geeft aan het regime. Daarmee neemt hij afstand van Foucault, die in zijn analyses van het kapitalisme juist de nadruk legde op de onpersoonlijke niet-soevereine macht van disciplineringsmechanismen, waardoor individuen zich als het ware vrijwillig onderwerpen aan de kapitalistische wetmatigheden, die zij als 'normaal' ervaren.

In zijn reactie op de commentaren herhaalt Vogl zijn standpunten. Natuurlijk zou het onzinnig zijn om te ontkennen dat er strategische verschillen zijn tussen politieke en economische handelingsprofielen. En dus kan ook de spanning tussen het sociale leven en de imperatieven van kapitaalvermeerdering niet ontkend worden. Maar het moderne 'Finanzregime' valt pas te begrijpen als je dat soort dualismen achter je laat. Vogl neemt in zekere zin afscheid van de dialectiek onder verwijzing naar Deleuze, de Franse filosoof waarvan hij ook werken in het Duits heeft vertaald: 'Nog niemand – ook het kapitalisme niet – is aan zijn tegenstellingen ten onder gegaan; het geheel schijnt des te beter te functioneren naarmate alles uit elkaar valt'.

Crouch: Post-Democracy en sociaaldemocratie

Colin Crouch publiceerde al in 2004 zijn 'Post-Democracy', waarin hij analyseert hoe de democratie ondanks verkiezingen en regeringswisselingen steeds meer een schijn-democratie kan worden. Achter de democratische façade wordt het beleid grotendeels door en voor het bedrijfsleven gemaakt. Daarna publiceerde hij in 2011 'The Strange Non-death of Neoliberalism', waarin hij net als Vogl probeert te begrijpen, waarom het neoliberalisme dat de Grote Recessie van 2008 veroorzaakte, nog steeds in leven is. In 2013 volgde het meer programmatische 'Making Capitalism Fit for Society'. De commentatoren in het onderhavige boek beperken zich niet altijd tot één geschrift. De discussie begint weliswaar met een beknopte inleiding van Crouch, maar de lezer leert zijn werk ook kennen door de commentaren. In het boek krijgt iedere referent een afzonderlijk antwoord van Crouch.

Crouch constateert dat het neoliberalisme zichzelf vernietigt. In de eerste plaats leidt de nadruk op marktwerking tot verwaarlozing van infrastructuur en externe effecten, die alleen door overheidsinterventie kunnen worden aangepakt – en daar is het neoliberalisme tegen. In de tweede plaats zeggen de meeste neoliberalen dat ze voor gelijke kansen zijn, maar er zijn geen gelijke kansen

als er geen gelijke uitgangspositie is – en die creëert het neoliberalisme niet. In de derde plaats verscheurt het neoliberalisme de samenleving door steeds meer aspecten van het dagelijks leven te commercialiseren (marketize). En in de vierde plaats neigt het neoliberalisme ertoe om de regulering te vernietigen die het voor zichzelf nodig heeft. Het neoliberalisme heeft een sociale democratie nodig om de schade te repareren die het veroorzaakt. De grote uitdaging van vandaag is dat de sociale democratie geen voor de hand liggende dragers meer heeft. De sociaaldemocraten hebben gedeeltelijk de neoliberale agenda omarmt en bovendien is de industriële arbeidersklasse als basis van de sociaaldemocratie gekrompen en heeft sociale klasse betekenis verloren voor de identiteit van mensen. De bevolking heeft sociale democratie nodig om zich te bevrijden van het neoliberalisme, maar heeft het vermogen verloren om daarvoor een basis te verschaffen. Crouch ziet echter twee punten voor optimisme. In de eerste plaats ziet hij dat internationale organisaties zoals de OECD en het IMF heel goed zien dat het proces van groeiende ongelijkheid leidt tot enorme (financiële) instabiliteit en moet worden omgekeerd. In de tweede plaats verwacht hij veel van de vrouwen: een herlevende sociaaldemocratie moet vrouwelijk zijn op dezelfde manier waarop de originele sociaaldemocratie mannelijk was. Vrouwen vormen de grote meerderheid in de lagere en middenposities van de dienstensectoren die het snelst groeien in de postindustriële economie.

In zijn commentaar neemt Streeck nadrukkelijk afstand van Crouch's zoektocht naar een herleving van de sociaaldemocratie op internationaal niveau. Om de naoorlogse welvaartsstaat te kunnen vernietigen moest het economisch beleid weggehaald worden bij nationale politieke organen en verplaatst naar internationale organisaties, centrale banken, gerechtshoven en bijeenkomsten van regeringsleiders en hun handlangers. Deze postdemocratie kreeg nog meer momentum toen de centrum-linkse partijen zich aansloten bij de globaliseringsbeweging. Het zogenoemde populisme van onze tijd gaat over de architectuur van de deze globale economie en in het bijzonder over de plaats voor minder-dan-universele solidariteit, politieke soevereiniteit en culturele identiteit daarin. Dat populisme is volgens Streeck de historisch concrete, werkelijk bestaande afwijzing van wat Habermas 'de verleiding van de technocratie' noemde. De enige ondersteuning voor verdere Europese integratie komt van de nieuwe dienstenklasse in de financiële sector en de creatieve industrie. Voor hen is Europa een plek met uitsluitend rechten en zonder verplichtingen, waarin ze vrij kunnen bewegen samen met de 'happy immigrants', die als kok, kinderverzorger en loodgieter dienen en daarbij een stuk dienstbaarder zijn dan hun nationale concurrenten. Daarom moet gezocht worden naar mogelijkheden om de nationale staat te revitaliseren binnen een coöperatieve architectuur van internationale betrekking binnen en buiten Europa. Nationale staten blijven de enige politieke organisaties die in principe gedemocratiseerd kunnen worden, in laatste instantie door gewapende revolutie. De globale historische trend is ook niet een beweging naar minder maar naar meer nationale staten. Democratische Europese integratie is een droom. Een democratische Europese Unie kan alleen platform zijn voor samenwerking tussen nationale staten met respect voor hun externe soevereiniteit als voorwaarde voor hun interne democratie. Herstel van de democratie kan alleen op nationaal niveau en herstel van nationale soevereiniteit is daarvoor een voorwaarde.

Crouch stelt in reactie op Streeck, dat democratie de kooi van de nationale staat moet verlaten en dat de instituties van de Europese Unie de beste kans bieden die er is om dat doel te bereiken. De gevaren van een herlevend nationalisme zijn groter dan de kansen op mislukking van verdere democratisering van de EU. Wie het rechtse populisme primair wil zien als reactie op het neoliberalisme onderschat niet alleen de emotionele kracht van xenofobie, maar vergeet ook dat de meeste van deze bewegingen een liberaal economisch beleid ondersteunen. Een betere aanval op de neoliberale globalisering is een gereguleerde globalisering, waarin financiële risico's beperkt worden en handelsverkeer gebonden wordt aan regels, bijvoorbeeld met betrekking tot arbeid. Crouch wijst er ook op dat de constateerbaar brede beweging naar rechts hoogstwaarschijnlijk ook

te maken heeft met verminderde economische groeimogelijkheden, waardoor conservatieve elites minder ruimte zien om de resultaten van de groei te delen. Als mensen ervaren dat ze in een stagnerende of zelfs krimpende wereld leven, zullen ze eerder geneigd zijn om te zoeken naar manieren om anderen buiten te sluiten en daarvoor de nodige criteria te ontwikkelen, waarbij immigranten, etnische minderheden en buitenlanders inclusief buitenlandse exporteurs voor de hand liggende slachtoffers zijn.

Darrow Schechter bespreekt het werk van Crouch in termen van de sociale systeemtheorie. De moderne samenleving bestaat door functionele differentiatie uit een groot aantal subsystemen en zijn daardoor zo complex dat ze niet centraal bestuurd kunnen worden. Toch is sturing noodzakelijk. Daarom is het belangrijk om te kijken naar vormen van zelfsturing en decentralisatie die niet berusten op vermarkting, maar ook niet bij de staat horen. Termen zoals kapitalisme en democratie verwijzen naar een amalgaam van economische, juridische, politieke, wetenschappelijk-technologische en onderwijsactiviteiten die in principe en in de praktijk op verschillende manieren met elkaar verbonden kunnen worden. Een analyse van disfunctionele differentiatie, zoals het geval is bij het financiële systeem met gecombineerd worden met concrete voorstellen voor nieuwe relaties tussen de economie en andere sociale (sub)systemen. De toestand van postdemocratie kan zo ook gezien worden als een toestand van predemocratie.

Crouch is het eens met Schechter dat functionele differentiatie belangrijk is, niet alleen omdat de moderne samenleving te complex is om vanuit één punt beheerst te worden, maar ook omdat centrale beheersing van alle levensgebieden de vrijheid bedreigt. Dat neemt niet weg dat de balans tussen staat en markt de centrale politieke breuklijn is in moderne samenlevingen. Daar is overigens geen sprake van evenwicht, maar van een steeds verschuivende verzameling onevenwichtigheden, een beetje zoals het rijden op een fiets. 'En af en toe vallen mensen van hun fiets'.

Regina Kreide vindt dat Crouch nog te veel in het oude sociaaldemocratische adagium blijft hangen: 'zoveel markt als mogelijk, zoveel staat als noodzakelijk'. Volgens haar moet onderscheiden worden tussen de markt en kapitalisme. Het moet mogelijk zijn om een marktmodel te verdedigen zonder het kapitalisme te omarmen. Markten zijn ook mogelijk zonder dat de productiemiddelen in privaatbezit zijn. Ze wijst op de voorstellen voor een 'participierend socialisme' van Piketty en op de voorstellen van Zelik, die allemaal gebaseerd zijn op bestaande, maar gemarginaliseerde praktijken. Ook de gedachten van Rawls met betrekking tot een 'property-owning democracy' zijn in dat opzicht inspirerend. Er moeten vervolgens ook coöperatieve vormen van gezamenlijk bezit ontwikkeld worden om nieuwe concentraties van macht en uitbuitingsrelaties te voorkomen. Wanneer de bestaande eigendomsverhoudingen niet radicaal ter discussie worden gesteld, zal de vernietiging van de natuur door de permanente groei van kapitaal nooit gestopt kunnen worden.

Crouch antwoordt Kreide dat hij niet ziet en dat de geschiedenis ook niet laat zien dat compleet verlaten van het kapitalisme mogelijk is zonder dat enorm veel macht gecentraliseerd wordt bij de staat. In een dergelijke situatie zijn machtsmisbruik, corruptie en dictatuur onvermijdelijk. Het is daarentegen goed mogelijk om een aantal hervormingen in het kapitalisme te verzinnen zonder een dergelijke concentratie van macht bij de staat. De economie zou dan formeel nog wel steeds kapitalistisch zijn, maar de schadelijke gevolgen daarvan zouden sterk beperkt kunnen worden. De grootste uitdaging ziet hij in het vinden van dragers voor een dergelijke aanpak.

Rapic vindt dat de mislukking van de Sovjet Unie niet als bewijs genomen kan worden om ieder poging af te wijzen om een socialistische economie in te richten. Hij ziet daarvoor aanknopingspunten in het huidige China, maar ook in de bestaande neoliberale economieën. Het management van de economie dat tegenwoordig wordt uitgeoefend door de postdemocratische

alliantie van ambtenaren en vertegenwoordigers van het bedrijfsleven moet worden overgedragen aan overheidsorganen die democratisch gecontroleerd worden. En dat gaat alleen maar lukken, als grote ondernemingen coöperatief of publiek eigendom worden.

Crouch ziet het niet gebeuren. In feite, zegt hij, zijn alle vormen van kapitalisme verbonden met de staat. Kapitalistische productieverhoudingen hebben een garantie van de staat nodig. Puur kapitalisme zonder staat bestaat niet, maar puur statisme bestaat wel. Rusland was daar een voorbeeld van en het huidige staatskapitalisme in Rusland lijkt daar nog steeds op. Het verschil is dat een nieuwe (oude) oligarchie enorme inkomsten voor zichzelf binnenhaalt. In China is sprake van meer marktwerking, meer ondernemerschap en een grotere decentralisatie van besluitvorming, maar of dat betekent dat de kansen op economische en politieke democratie daardoor groter zijn, mag betwijfeld worden. Dat hangt af van een thema dat in discussies over staatskapitalisme vaak wordt verwaarloosd: het bestaan van een sociale substructuur van instellingen in het maatschappelijk middenveld ('civil society'). Zonder een dergelijke infrastructuur kan democratie geen autonomie verwerven tegenover de staat. De grote variëteit aan kapitalismen kan ook alleen maar goed beschreven worden wanneer de instellingen van civil society daarbij betrokken worden.

Offe: laatkapitalisme en hervormingen

De commentaren op Offe worden niet ingeleid door een introductie van de auteur zelf. De lezer moet de auteur door de commentaren en zijn reacties daarop leren kennen. Offe heeft veel gepubliceerd, maar het werk dat in de commentaren vooral aandacht krijgt is 'Strukturprobleme des kapitalistischen Staates. Aufsätze zur Politischen Soziologie', dat in 1972 verscheen en in 2006 opnieuw in herziene oplage werd gepubliceerd, voorzien van een nawoord van de auteur. In één van de opstellen in dat boek 'Spätkapitalismus – Versuch einer Begriffsbestimmung' staat het begrip 'laatkapitalisme' centraal, in die jaren een veel gebruikt begrip, bijvoorbeeld ook door de marxistische econoom Mandel. Zo'n aanduiding wekt natuurlijk de indruk dat het kapitalisme op zijn einde loopt. Vijftig jaar later lijkt die omschrijving op zijn minst wat voortijdig te zijn geweest. Van de auteurs die hier aan het woord komen, heeft vooral Streeck het ook nu weer over het aflopende ('ausgehende') kapitalisme, waarbij hij overigens niet uitsluit dat de periode van stagnatie en verval nog heel lang kan duren.

David Strecker neemt niet alleen het werk van Offe uit 1972 als uitgangspunt voor zijn commentaar, maar ook dat van Habermas 'Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus', dat een jaar later verscheen. Offe spreekt van laatkapitalisme, omdat er na de vorming van monopolies en oligopolies in de economie, de systematische verbinding tussen economie en wetenschaps- en technologiebeleid en het macro-economisch beleid geen instrumenten meer over waren om de in het kapitalisme onvermijdelijke economische crises aan te pakken zonder de vrijheid van investeringsbeslissingen door kapitaalbezitters aan te tasten. Offe laat zien dat er in de politieke instituties 'filtermechanismen' bestaan, die ervoor zorgen dat het beleid functioneel op de accumulatie van kapitaal wordt afgestemd. De staat moet steeds laveren tussen de incompatibele eisen en verlangens van de economie en die van de bevolking, maar moet die van de economie voorrang geven, wat onvermijdelijk op den duur de legitimiteit van de politiek en de staat aantast. Habermas had het in 1973 ook over legitimiteitsproblemen bij de staat, die in zijn analyse met zogenoemde koloniseringsprocessen worden aangepakt. Daarmee bedoelt hij de verbreiding van consumptieve gedragingen, die het persoonlijk oordeelsvermogen ondermijnen, maatschappelijk engagement laat doodbloeden en mensen afhankelijk maakt. Mensen ontwikkelen een volledig op de commercie gerichte levensstijl. Toppunt van deze kolonisering van het hele leven is de welvaartsstaat. Maatschappelijke problemen worden door de welvaartsstaat monetair opnieuw gedefinieerd en de burgers tot klanten gereduceerd. Als we naar dit soort overwegingen kijken, zegt

Strecker, dan kunnen we vaststellen dat we vandaag met een laatkapitalisme 2.0 te maken hebben. Anders dan soms gedacht heeft het neoliberalisme de staat niet kleiner gemaakt, maar omgevormd tot een regulerende macht, die zich net als de verlokkingen van de massaconsumptie losgemaakt heeft van het keynesiaanse fundament. Er zijn blijkbaar nieuwe koloniseringsmechanismen ontstaan. Anders kan het uitblijven van structuurveranderende massaprotesten ondanks crises, oorlogen, stagnatie, ongelijkheid, natuurvernietiging en klimaatverandering niet verklaard worden.

Wolfgang Streeck stelt dat de beschrijving die Offe in 1972 gaf van de kapitalistische staat, eigenlijk pas twintig of dertig jaar later helemaal van toepassing was en volledig zichtbaar werd in de vorming van de Europese monetaire unie. Offe's werk was van grote invloed op degenen die in aansluiting op de kritische theorie de activiteiten van de staat empirisch onderzochten. Kapitalisme als heerschappij van kapitalisten werd vervangen door laatkapitalisme als heerschappij van een kapitalistisch systeem. Echter, anders dan Offe dacht was het kapitaal *als klasse* er helemaal niet zeker van dat dat de door Offe (en Habermas) beschreven stabiliseringsmechanismen zo goed functioneerden. Daarom ontketende het in de loop van de jaren zeventig en vooral in de jaren tachtig een heftige klassenstrijd, waarin alle machtsmiddelen werden ingezet om vakbonden en sociaaldemocratische partijen te disciplineren en delen van de welvaarsstaat te vernietigen. Het kapitaal had er genoeg van om als melkkoe voor democratisch bestuurd samenlevingen te dienen. Met de zogenoemde globalisering, mogelijk gemaakt door nieuwe transport- en communicatietechnologieën, maakte het kapitaal zich vrij van de belemmeringen van het naoorlogse sociale contract. Wat we hier zien is dat het kapitaal in het kapitalisme niet eigendom is van een systeem, maar van een klasse, die zich als het erop aankomt als handelende eenheid, als 'Klasse für sich', kan constitueren. In het huidige werk van Offe is volgens Streeck niets meer zichtbaar van de premisse in zijn werk van 1972, namelijk dat het democratische gehalte van kapitalisme gemeten kan worden aan de mate waarin het kapitalisme-kritische praktijken toelaat die de heerschappij van het kapitaal uitdagen. In de gehele constructie van de Europese Unie na het Verdrag van Maastricht is in dat perspectief geen greintje democratie te ontdekken.

In reactie op Streeck stelt Offe dat hij geen begaanbare weg terug ziet naar de politieke economie van nationale welvaartsstaten uit het derde kwart van de twintigste eeuw, nog afgezien van de vraag wie daar beter van zou worden. Het is volgens hem niet ondenkbaar dat de sociale dimensie van de EU wordt versterkt en de bevoegdheden van het Europese Parlement uitgebreid. Hij ziet meer kansen in die richting dan in een moeizaam herstel van nationale soevereiniteit. En hij verzet zich tegen het op één lijn stellen van de emancipatiebewegingen, protest- en vredesbewegingen van de jaren zeventig met het xenofobe en antidemocratische populisme van vandaag. Dat heeft met revolutie of antikapitalistische interventies niets te maken.

In reactie op een commentaar van Raptic stelt Offe dat het belangrijk is om duidelijk te onderscheiden tussen staatskapitalisme en de kapitalistische staat. Het begrip staatskapitalisme werd door Pollock in 1941 gemunt voor de economieën van Rusland en ook Nazi-Duitsland om aan te geven dat er enerzijds nog geen sprake is van socialisme wanneer de productiemiddelen in handen van de staat zijn, maar anderzijds dat er wellicht mogelijkheden zijn om een dergelijke door de staat geleide economie te democratiseren. Bij de kapitalistische staat gaat het zoals eerder besproken om een staat die nadrukkelijk beslissingen over investeren en arbeidsorganisatie overlaat aan de eigenaren van de productiemiddelen.

Frank Nullmeier richt zich op een heel ander onderdeel van het werk van Offe. Onder invloed van discussies in de vredes- en milieubeweging schreef Offe in de jaren tachtig over de 'nuloptie': 'in de vrijheid om te kiezen voor een berekende nuloptie, voor rationele zelfbeperking ligt vandaag de eigenlijke utopie.' Nullmeier wil onderzoeken of een maatschappij die kiest voor zelfbeperking op zijn

minst theoretisch voorstelbaar is. Daarbij wijst hij op een belangrijk verschil met veel pleidooien voor nulgroei, die tegenwoordig vooral vanuit de klimaatbeweging worden gehouden. In dergelijke pleidooien is niet echt sprake van autonoom politiek handelen, maar legt men zich vast op grenzen die door wetenschappelijk onderzoek zijn aangetoond. Het politiek handelen wordt daardoor klein gemaakt en het is ook niet verwonderlijk dat in dergelijke pleidooien vaak sprake is van hiërarchische besturingsmodellen. Bij Offe gaat het om de vraag welke mogelijkheden, voorwaarden en eventueel ook grenzen er zijn voor een overgang naar een wereld waarin geen automatismen voor groei bestaan. Nullmeier constateert dat bij pogingen die vraag te beantwoorden minstens drie onopgeloste problemen aan de orde moeten komen. In de eerste plaats is daar de veelgehoorde these dat de wensen van mensen onbegrensd zijn. Mensen zouden zich in dat opzicht zelf moeten beperken of beperkingen met min of meer dwang opgelegd krijgen. In de moderne discussies wordt vaak de democratisering van de economie als middel genoemd om de dynamiek van wensen in te dammen. Daar duikt meteen het tweede probleem op. Net als in de oudere socialistische literatuur is er geen belastbare theorie over democratisering van de economie die verder gaat dan democratisering op het niveau van bedrijven. Onduidelijk is hoe democratische markten er uit zouden moeten zien. En dan is er nog het derde probleem. Mensen kunnen in hun keuzen en handelingen op zichzelf gericht zijn, op anderen (altruïstisch of juist vijandig), op samenwerking of op vergelijking met anderen. Met name die laatste oriëntatie is in de theorie vaak verwaarloosd. Te denken valt dan niet alleen aan problematische oriëntaties zoals ressentiment, afgunst, misgunst en haat, maar ook aan houdingen als concurrentie, willen winnen, ambitie, streven naar status en eer, zich willen onderscheiden. De ervaring leert dat het in veel omstandigheden aankomt op de relatieve positie. Hoe conflicten rond relatieve posities zo ingebed kunnen worden dat er geen groeidynamiek uit ontstaat, weet niemand.

In zijn reactie wijst Offe erop dat Jon Elster heeft aangetoond dat iedere wettelijke regeling van liberale grondrechten altijd de rationele keuze insluit om van bepaalde handelingsmogelijkheden af te zien. Afzien van opties is dus in de praktijk mogelijk, maar Offe geeft toe dat het niet vaak voorkomt, dat personen en instanties hun verantwoordelijkheid nemen en bewust afzien van bepaalde opties, wanneer er geen externe dwang is om dat te doen. Afzien van opties kan gemotiveerd worden met het oog op de toekomst, maar we weten dat korte termijn denken vaak overheerst en tegen beter weten in wordt gehandeld. Afzien van opties kan ook sociaal gemotiveerd worden, maar stuit vaak op grenzen wanneer degenen die daarvan profiteren geen tegenprestatie (kunnen) leveren. Afzien van opties kan ook gemotiveerd worden met zakelijke, rationele overwegingen, maar achter zulke overwegingen gaan vaak voorkeuren en 'liefelingswaarheden' schuil, die men niet graag onder ogen ziet. In de huidige situatie van seculiere stagnatie in de economie met toenemende ongelijkheid lijken algemene oproepen tot onthouding weinig kansrijk. Voor het probleem hoe nulopties met het oog op inkomensverdeling nationaal en internationaal gerelativeerd kunnen worden, bestaat nog geen oplossing.

Maria Behrens gaat in op de verschillende fasen van internationalisering na de Tweede Wereldoorlog. In eerste instantie was sprake van een periode die Gilpin werd omschreven als 'Smith abroad, Keynes at home': groeiende internationale handel in het kader van de afspraken van Bretton Woods (1944) en de Algemene Overeenkomst betreffende Tarieven en Handel GATT (1947) en de opbouw van een nationale welvaartsstaat. Behrens noemt dit de fase van de nationale concurrentiestaat. De economische stagnatie in de jaren zeventig leidde enerzijds tot liberalisering van de financiële markten, maar anderzijds tot multilaterale samenwerking op het gebied van de internationale handel, die uitmondde in de oprichting van de Wereldhandelsorganisatie in 1995. Behrens noemt dit de fase van de internationalisering van de staat, waarbij nationale bevoegdheden overgedragen werden aan organisaties met een volkenrechtelijk zelfstandige status. Omdat met

name in de Verenigde Staten de legitimiteit van dit beleid bij de bevolking sterk onder druk kwam te staan is er een derde fase gekomen, waarin sprake is van bilaterale overeenkomsten tussen landen en groepen van landen. Behrens spreekt hier van een transnationalisering van de staat, waarbij door verdragen de normen van de ene staat selectief worden opgelegd aan de andere staat met als doel de investeringsmogelijkheden vanuit de sterkere partij te vergroten. Hier is niet zozeer sprake van overdracht van soevereine bevoegdheden, maar van het vastleggen van asymmetrische machtsverhoudingen ten behoeve van de kapitaalaccumulatie. Terwijl de legitimiteit van staten gekoppeld blijft aan nationale grenzen, heeft het kapitaal zich van die grenzen ontdaan.

Lutz Wingert constateert dat er in linkse kringen vaak gedacht wordt dat 'echte' veranderingen altijd revolutionaire veranderingen zijn. Toch blijkt bij een radicale breuk de hoop op verbetering meestal onder de brokstukken begraven te zijn. Hervormingen schaffen het kapitalisme niet af, maar ze kunnen her wel onherkenbaar veranderen. Hij pleit voor een bedachtzame omgang met hervormingen, die rekening houdt met vervolproblemen. Hij verwijst naar de waarschuwing van Offe, dat de ondernemerskant meestal beschikt over een 'tweede slag capaciteit', waarmee op hervormingen gereageerd wordt.

Offe constateert naar aanleiding van het betoog van Behrens dat markten niet langer in staten, maar staten in markten zijn ingebed. De regels van de wereldmarkten zijn grotendeels onttrokken aan het zicht van de nationale politiek en aan democratische controle. Toch hoeft de transnationalisering van de staat niet te betekenen dat soevereiniteit gewoonweg verloren gaat. Zij kan ook door positieve integratie van nationale staten supranationaal opnieuw geconstitueerd worden. De hervormingen waar Wingert het over heeft, kunnen gezien worden als veranderingen in de kansen en mogelijkheden van bevolkingsgroepen. Het zijn subtiele veranderingen in de maatschappelijke machtsverhoudingen. Macht moet een centraal begrip zijn in iedere beschouwing over hervormingen. Een ander noodzakelijk begrip is concurrentie. Hoewel concurrentie steeds genoemd wordt als het grote pluspunt van kapitalistische economieën, proberen zowel staten als bedrijven de concurrentie in hun voordeel te beperken. Concurrentie op markten zou op een hoger niveau beconcurrereerd moeten worden met coöperatieve, gemeenschappelijke, lokale, publieke en andere vormen van productie en verdeling. Voorstellen zijn er genoeg, maar waar zijn de partijen en bewegingen die ze kunnen realiseren?

Streeck: nationale soevereiniteit in de strijd tegen het kapitaal

Wolfgang Streeck is van alle vijf auteurs ongetwijfeld het meest polemisch en het meest omstreden. Hij aarzelt niet om scherp te reageren op commentatoren met een ander visie. Streeck heeft in het verleden veel geschreven over het naoorlogse compromis tussen kapitaal en arbeid en over de Duitse arbeidsverhoudingen, maar heeft ook altijd een internationale oriëntatie gehad. Hij was ook vele jaren in de Verenigde Staten werkzaam. In de afgelopen 20 jaar heeft hij zich in toenemende mate gericht op de politieke economie, hetgeen onder andere resulteerde in drie boeken: 'Gekaufte Zeit: die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus' (2013); 'How Will Capitalism End? Essays on a Failing System' (2016); en 'Zwischen Globalismus und Demokratie: Politische Ökonomie im ausgehenden Neoliberalismus' (2021). Hierboven hebben we zijn positie al enigszins leren kennen. Met name zijn roep om herstel van de nationale soevereiniteit en zijn interpretatie van het populisme als antikapitalistische beweging roepen bij zijn critici veel vragen op.

In zijn inleiding probeert Streeck zijn standpunt te verduidelijken. Hij benadrukt onder verwijzing naar het werk van Rosa Luxemburg, dat het kapitalistische accumulatieproces per definitie expansief is, naar buiten in andere gebieden en naar binnen in de diepten van de onder hem liggende maatschappij. De staat heeft als opgave het primaat van winst boven groei en de prioriteit van de

behartiging van de private behoeften van bezitters van kapitaal boven de bevrediging van maatschappelijke behoeften zo niet te verdedigen, dan toch te respecteren. Er bestaat geen kapitalisme zonder staat, dat wil zeggen zonder in een statensysteem ingebedde staten. De staat en het overheidsbeleid moeten zorgen voor maatschappelijke integratie teneinde een kapitalistisch accumulatieproces te garanderen. Niet alleen het materiële welzijn van de samenleving maar ook de legitimiteit van de staat zijn afhankelijk van het slagen van die missie. Hij is ervan overtuigd dat de Europese Unie gezien de heterogeniteit van haar lidstaten niet in staat is om onderlinge verschillen te compenseren en centraal te reguleren. De nationale staten in Europa weerspiegelen een fundamenteel pluralisme in de manier waarop mensen de wereld beleven en hun samenlevingen vormgeven. Het is onmogelijk om de oplossing van problemen in deze samenlevingen en hun economieën te delegeren aan de EU of een Europese eenheidsstaat. Daarom pleit hij voor samenwerking tussen soevereine staten met de Europese Commissie hoogstens als een adviesbureau. Door de oorlog in Oekraïne lijkt het nu echter toch mogelijk dat Europa zich verenigt onder het banier van de EU en de NAVO. Met de Verenigde Staten als 'continental unifier' en Rusland als verenigende vijand zijn de kansen op een Europees kapitalisme met een menselijk gezicht echter verkeken. Een onderdominantie van de VS tegen Rusland en China verenigd Europa zal niet in staat zijn om afscheid te nemen van het Amerikaanse kapitalismemodel, dat zich in een diepe maatschappelijke crisis bevindt.

Rapic onderschrijft de these dat het neoliberalisme is mislukt en dat het kapitalisme in een periode van seculiere stagnatie is aangekomen. Met het verdwijnen van de groei verdwijnt echter ook goeddeels de hoop op individuele stijging op de maatschappelijke ladder, een kernelement van de 'moral economy' van de kapitalistische samenleving. De opkomst van China verzwakt de positie van de kapitalistische staten in de wereld verder en vergroot daarmee de kans op gewelddadige interne sociale conflicten. Hij betwijfelt of dat het einde van het kapitalisme zal betekenen. Is de kans niet groot dat er in de hele wereld verschillende varianten van een (mede door China geïnspireerd) autoritair staatskapitalisme zullen ontstaan? Crouch wijst er in dit verband op dat de bedenkingen tegen China en diens buitenlandse politiek ook kansen bieden op het ontwikkelen van politieke druk binnen het westerse blok voor een sociale regulering van de globalisering.

Christoph Deutschmann plaatst het werk van Streeck naast dat van Fukuyama. In vergelijking met Streeck in 2013 lijkt de visie van Fukuyama uit 1992 volkomen naïef. In plaats van de wereldwijde triomf van de democratie die Fukuyama voorziet, wordt de democratie vermalen door de technocratische molens van de neoliberale schuldenstaat. In eerste instantie heeft het kapitalisme gewonnen en niet de democratie. Dat neemt niet weg, zegt Deutschmann, dat het kapitalisme een potentieel in zich bergt voor verdere omwentelingen, niet in de richting van het socialisme, zoals Marx dacht, maar in de richting van democratie. Fukuyama zet Marx op zijn kop door niet het communisme maar vrijheid en democratie als doel van de geschiedenis in de zin van Hegel te verklaren. Streeck, die het 'marktvolk' van de economie tegenover het 'staatsvolk' van de democratie plaatst, ziet net als Rousseau en ook Polanyi eigenlijk alleen maar ruimte voor democratie in kleine gemeenschappen, hoogstens binnen een nationale staat. De kloof tussen de universele gedachte van democratie en de realisatie daarvan binnen nationale staten is een blinde vlek in de democratiegedachte. Het is natuurlijk waar dat je een samenleving niet naar believen kunt centraliseren of decentraliseren, maar het is wel mogelijk een 'wereldmaatschappij' te onderscheiden die zowel globaal als lokaal en regionaal is, maar daar niet mee samenvalt. Anders dan Streeck suggereert is het doel van Europese politiek niet om alles te centraliseren, maar om nationale politieke beslissingen in een gemeenschappelijk kader te plaatsen, waardoor ze onderling tenminste niet conflicteren. Dat het neoliberalisme is mislukt biedt kansen om nieuwe ideeën voor

internationale samenwerking uit te proberen, die de sociale inperking van markten op transnationaal niveau beogen. Daarvoor biedt de EU een goede uitgangspositie.

Lutz Wingert voegt daaraan toe, dat in een systeemtheoretisch perspectief democratie altijd aangewezen is op reductie van complexiteit. Dat is precies waar Streeck op uit is, wanneer hij stelt dat complexe politiek-economische samenhangen door demontage in deelsystemen regeerbaar gemaakt kunnen en moeten worden. Maar een demontage met verstand vereist dat de verbindingen en oorzakelijke verbanden tussen de deelsystemen niet uit het oog verloren worden. Wingert beroept zich in dit verband op het werk van Simon over *'near decomposable systems'*. Bijna alle complexe levensvatbare systemen zijn volgens Simon *near decomposable* – bijna demontabel. Er kunnen altijd verschillende subsystemen onderscheiden worden, maar ze kunnen niet helemaal losgemaakt worden van elkaar, want dan bestaat het systeem niet meer. Subsystemen vervullen een functie voor het systeem als geheel. Daarom zal bij vermindering van complexiteit door demontage in subsystemen tegelijkertijd gewerkt moeten worden aan de opbouw van nieuwe complexiteit, zowel binnen de afzonderlijke subsystemen als ook in de organisatie van hun onderlinge relaties. Wie soevereiniteit voor nationale staten opeist, moet tegelijkertijd praten over de manier waarop zij in de toekomst hun onderlinge relaties moeten regelen.

In zijn weerwoord schetst Streeck hoe staat en kapitalisme in de afgelopen vijftig jaar sinds de crisis van de jaren zeventig van de ene oplossing naar de andere zijn gestruikeld. Elke oplossing veroorzaakte na een tijdje de volgende crisis. Na de inflatiestaat van de jaren zeventig volgde de schuldenstaat van de jaren tachtig, die in het midden van de jaren negentig plaats moest maken voor de consolidatiestaat, die op zijn beurt na de Grote Recessie van 2008 plaats moest maken voor de Centrale Bankstaat. En sinds 2019 hebben we te maken met de Noodtoestandsstaat. In al die tijd is de economische groei alleen maar teruggelopen en zijn de staatschulden gestegen. Streeck onderstreept dat hij niet tegen globalisering is, maar tegen de bijbehorende ideologie van het 'globalisme', in feite een neoliberalisme op wereldschaal. Hij blijft er bij: wie een sociale democratie wenst, kan en mag geen afscheid nemen van de nationale staat. Voor sociale democratie bestaat geen andere plaats. Het wordt dan natuurlijk wel belangrijk of de soevereiniteit verankerd is in een hiërarchisch imperiaal systeem of in een egalitair netwerk van staten. Natuurlijk zal er handel blijven, maar het wordt tijd dat er weer theoretisch en praktisch aandacht besteed wordt aan sectoraal selectief protectionisme. Je mag het ook 'economisch patriotisme' noemen. Het begrip complexiteit is in het recente verleden vaak gebruikt als argument om problemen aan de markt over te laten. Het alternatief voor de markt is niet om die problemen centralistisch-geïntegreerd aan te pakken, maar om de complexiteit minder complex te maken, te demonteren. De problemen van deze eeuw zijn niet met meer technocratie, bureaucratie en merkatoratie op te lossen. In plaats daarvan is meer en andere democratie nodig. Bij een 'kleine' staat à la Keynes-Polanyi hoort een concept van democratie als collectieve zelfregering en zelfbestuur in plaats van collectieve delegatie van problemen naar ergens boven; en met politiek als collectief handelen in plaats van met het stembiljet bestelde dienstverlening door de staat. Materieel zou een dergelijke hernieuwde democratie in en tegen het kapitalisme gepaard moeten gaan met de uitbreiding van collectief-maatschappelijke goederen; en met een re-socialisering van liberaal geprivatiseerde voorzieningen voor bestaanszekerheid, graag ook met ondersteuning van lokaal verankerd 'patriotisch' kapitaal dat op basis van maatschappelijk verantwoord ondernemen is georganiseerd.

Wegen uit het kapitalisme?

Zelfs in de radicaal andere visie van Streeck blijft er dus nog ruimte voor (een binnen nationale grenzen getemd) kapitaal. Wegen uit het kapitalisme worden in dit boek dan ook niet zichtbaar. De hier en daar voorgedragen voorstellen voor alternatieve democratische organisatievormen zijn niet

minder veelbelovend dan toen zij bijna 200 jaar geleden door Marx 'utopisch' werden genoemd: ze zijn lokaal wel mogelijk, maar als alternatief voor het hele systeem moeilijk voorstelbaar. Het is geen toeval dat een criticus van Streeck's laatste werk het woord 'idylle' gebruikt om diens voorstellingen te omschrijven. Waar Fraser hoopt op een antikapitalistische alliantie van de moderne emancipatiebewegingen en de oudere beweging voor herverdeling, kijkt Streeck met enige hoop naar het moderne populisme zonder dat duidelijk wordt waar die hoop op is gebaseerd. Wellicht denkt hij dat het uiteenvallen van de EU onder druk van populistten gaat leiden tot de opnieuw gedemocratiseerde nationale staten die hij voor ogen heeft. Vooralsnog lijkt het dan juist eerder uit te lopen op minder democratische, autoritaire regimes. Dat past overigens goed bij zijn aan het werk van Gramsci ontleende verwachting van een 'interregnum', een langdurige, misschien wel eeuwen durende periode van stagnatie en verval zonder duidelijk alternatief.

Bij Vogl zijn geen perspectieven op een succesvolle strijd tegen het hegemoniale internationaal financieel kapitaal te ontdekken. Crouch en Offe zien wel degelijk mogelijkheden om ook op internationaal niveau de macht van het kapitaal in te perken. Zij nemen echter geen afscheid van het kapitalisme, maar plaatsen zichzelf in de reformistische traditie van de sociaaldemocratie. Dat roept de vraag op, hoe erg dat is. Een antwoord op die vraag hangt nauw samen met de opvatting van wat nu eigenlijk de kern van het kapitalisme uitmaakt. Sommigen benadrukken (met Marx) dat in het kapitalisme de productiemiddelen in privaat bezit zijn. Een alternatief als de voormalige Sovjet Unie lijkt ook niet aantrekkelijk. Anderen benadrukken (met Schumpeter), dat ondernemerschap tot de kern behoort: wie investeerders vindt, mag zonder toestemming van politieke machthebbers aan de slag. Dat heeft in het verleden een enorme dynamiek opgeleverd met als gevolg niet alleen ups en downs, schokken en crises, maar ook structuurveranderingen, waarbij hele bedrijfstakken opkwamen en verdwenen. De voor ondernemerschap benodigde middelen hoeven natuurlijk niet in privaatbezit te zijn, maar als het publieke middelen zijn, is de kans groot dat bestaande bedrijven en bedrijfstakken hun (democratische!) invloed zullen aanwenden om vernieuwing tegen te gaan. Weer anderen benadrukken dat kapitaal een anonieme kracht is geworden, die maar één doel kent: zich te vermeerderen. Wie spreekt van een dwangmatige accumulatie van kapitaal verwijst graag naar de grenzen van de groei en daarmee op een onvermijdelijk einde van het kapitalisme. Toch is (ook bij Marx) een kapitalistisch systeem zonder groei (een nuloptie) denkbaar – wanneer alle kapitaalinkomsten die de afschrijvingen te boven gaan, worden geconsumeerd en niet geïnvesteerd. Ook de constatering dat sprake is van seculiere stagnatie wordt meestal niet gekoppeld aan een verwachting dat het kapitalisme daaraan ten onder gaat. En wanneer productiecapaciteit gebruikt wordt om natuur te herstellen, is er geen sprake van accumulatie, maar formeel gezien wel van groei. Nog weer anderen benadrukken met Polanyi (en Marx) dat in het kapitalisme alles aan de wetten van de markt wordt onderworpen: het winststreven leidt tot 'vermarkting' en commercialisering van de samenleving en van ons dagelijks leven. Anderen wijzen er dan op dat in de praktijk paal en perk gesteld kan worden aan commercialisering en dat overigens de vermarkting ook vaak een emanciperende impact heeft. De mechanisatie van het huishouden met koelkasten, wasmachines, vaatwassers en stofzuigers bijvoorbeeld maakte het mogelijk om het huishouden in minder tijd te runnen, waardoor met name huisvrouwen zich vrij voelden om de arbeidsmarkt te betreden. Uiteraard wordt ook vaak gezegd dat het bestaan van loonarbeid kenmerkend is voor het kapitalisme, waarin arbeiders gedwongen zijn hun arbeidsvermogen op de arbeidsmarkt te verkopen – omdat dat het enige is wat zij bezitten. Hierbij kan worden aangetekend, dat deze dwang toch een andere is dan die bij dwangarbeid, slavernij of lijfeigenschap het geval is. Er is in het kapitalisme geen plicht tot arbeid, maar het recht op arbeid is zeker ook niet altijd gegarandeerd. Het mensenrecht op de kans een fatsoenlijk inkomen te verdienen wordt, ook in dit boek, door sommige auteurs gereduceerd tot een recht op inkomen. De gedachte van een 'basisinkomen' voor iedereen,

gefinancierd door een forse vermogensbelasting, duikt af en toe op. Als een dergelijk inkomen hoog genoeg zou zijn om comfortabel van te leven, zou dat een aanzienlijke machtsverschuiving op de arbeidsmarkt teweegbrengen. Tegelijkertijd weet niemand hoe dat gefinancierd moet worden, hoe lang dat mogelijk is en wie het noodzakelijke werk blijft doen om dat comfortabele leven mogelijk te maken.

Afscheid nemen van het kapitalisme blijkt niet zo gemakkelijk, niet alleen omdat 'het kapitaal' zich daartegen verzet, maar ook omdat lang niet iedereen het kind met het badwater wil weggooien. Hier en daar wordt in dit boek schuchter vastgesteld, dat er ook wel goede kanten aan het kapitalisme zitten. Mede daarom kiezen auteurs als Crouch en Offe uiteindelijk toch eerder voor hervormingen dan voor revolutie. Dat die onmogelijk zijn, omdat de tegenstand te sterk is (Vogl) en het kapitaal simpelweg 'de samenleving niet meer geven wil wat zij nodig heeft' (Streeck), moet de praktijk uitwijzen. Dat neemt niet weg dat geen van de auteurs de beroemde stelling 'There Is No Alternative (TINA) van Margaret Thatcher onderschrijft. De toekomst is open, benadrukt Reinhard Pfriem in zijn bijdrage. De juiste formule is niet TINA, maar TAMARA: There Are Many Real Alternatives. Of die alternatieven dan kapitalistisch zijn of niet, is wellicht van secundair belang, al was het maar omdat niet iedereen daar hetzelfde onder verstaat.

Verder lezen

(een niet volledige keuze uit de besproken, aangehaalde en relevante literatuur)

Bernstein, Eduard (1899), *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart: Dietz,
<https://www.marxists.org/deutsch/referenz/bernstein/1899/voraus/>

Crouch, Colin (2005), *Post-democracy*, Cambridge: Polity

Crouch, Colin (2011), *The Strange Non-death of Neo-liberalism*, Hoboken: John Wiley & Sons

Crouch, Colin (2013), *Making Capitalism Fit for Society*, Cambridge: Polity

Deleuze, Gilles (1990), *Sehen und Sprechen. Erfahrungen, Aussagen – Erinnerung an ein Denkexperiment*, Lettre International 33

Foucault, Michel (2004), *Sicherheit, Territorium, Bevölkerung. Geschichte der Gouvernementalität I. Vorlesungen am Collège de France 1977–1978*. Frankfurt a. Main: Suhrkamp

Foucault, Michel (2006), *Die Geburt der Biopolitik. Geschichte der Gouvernementalität II. Vorlesungen am Collège de France 1978–1979*. Frankfurt a. Main: Suhrkamp

Fraser, Nancy (2014), Behind Marx's Hidden Abode, *New Left Review* 86, p. 55–72

Fraser, Nancy (2015), Legitimation Crisis? On the Political Contradictions of Financialized Capitalism, *Critical Historical Studies* 2, p. 157–189

Fraser, Nancy (1995), From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age, *New Left Review* 1/212, p. 68-93

Fraser, Nancy (2023), *Cannibal Capitalism. How our system is devouring democracy, care, and the planet - and what we can do about it*, London/New York: Verso

- Fraser, Nancy & Axel Honneth (2003), *Redistribution or Recognition? A Political–Philosophical Exchange*, London/New York: Verso
- Fukuyama, Francis (1992), *The End of History and the Last Man*, New York: Free Press
- Gilpin, Robert (1987), *The Political Economy of International Relations*. Princeton 1987
- Gramsci, Antonio (2011), *Prison Notebooks, Volumes 1, 2 & 3*, edited and translated by Joseph A. Buttigieg with Antonio Callari, New York: Columbia University Press
https://www.marxists.org/archive/gramsci/prison_notebooks/
- Habermas, Jürgen (1973), *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt a. Main: Suhrkamp
- Hodgson, Geoffrey M. (2015), *Conceptualizing Capitalism. Institutions, Evolution, Future*, Chicago/London: University of Chicago Press
- Luhmann, Niklas (1981), *Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat*, München: Olzog
- Luxemburg, Rosa (1913), *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus*, <https://archive.org/details/rosa-luxemburg-die-akkumulation-des-kapitals/page/n9/mode/2up>
- Luxemburg, Rosa (1899), *Sozialreform oder Revolution?*
<https://www.marxists.org/deutsch/archiv/luxemburg/1899/sozrefrev/>
- Mandel, Ernest (1972), *Der Spätkapitalismus. Versuch einer marxistischen Erklärung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Nassehi, Armin (2021), Das organisierte Idyll. Rezension von Streecks Zwischen Globalismus und Demokratie, *DIE ZEIT online* 43/2021 <https://www.zeit.de/2021/43/zwischen-globalismus-und-demokratie-wolfgang-streeck-buch-armin-nassehi>
- NRC (2019), *Hoe fixen we het kapitalisme* (negendelige serie artikelen)
- Offe, Claus (1972), *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates. Aufsätze zur Politischen Soziologie*, Frankfurt a. Main: Suhrkamp
- Offe, Claus (2006), Erneute Lektüre: Die ›Strukturprobleme‹ nach 33 Jahren. Nachwort. in: Offe, Claus, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates. Aufsätze zur Politischen Soziologie. Veränderte Neuauflage*, hrsg. von Jens Borchert und Stephan Lessenich. Frankfurt a.M./New York, p. 181–196
- Offe, Claus (1986), Die Utopie der Null-Option. Modernität und Modernisierung als politische Gütekriterien, in: Johannes Berger (Hrsg.): Die Moderne – Kontinuitäten und Zäsuren. *Soziale Welt* Sonderband 4. Göttingen, 97–117.
- Offe, Claus (2019), *Institutionen, Normen, Bürgertugenden. Ausgewählte Schriften von Claus Offe*. Bd. 3. Wiesbaden: Springer
- Piketty, Thomas (2019), *Capital et Idéologie*, Paris: Editions Seuil
- Rawls, John (2001), *Justice as Fairness*, Cambridge/MA: Harvard University Press
- Pistor, Katharina (2019), *The Code of Capital: How the Law Creates Wealth and Inequality*, Princeton: Princeton University Press

Polanyi, Karl (1944), *The Great Transformation*, New York: Rinehart,
<https://archive.org/details/greattransformat00pola>

Pollock Friedrich (1932), Die gegenwärtige Lage des Kapitalismus und die Aussichten einer planwirtschaftlichen Neuordnung, *Zeitschrift für Sozialforschung*, I(1): 8–27

Pollock, Friedrich (1978), State Capitalism: Its Possibilities and Limitations [1941], in: Andrew Arato/Eike Gebhardt (Eds.): *The Essential Frankfurt School Reader*, Oxford/New York: Urizen Books, 71–94

Simon, Herbert A. (1996), *The Sciences of the Artificial*, Cambridge/MA: The MIT Press

Streeck, Wolfgang (2011), Taking capitalism seriously: towards an institutional approach to contemporary political economy, *Socio-Economic Review*, 9:1, 137–167

Streeck, Wolfgang (2014). How Will Capitalism End? *New Left Review*, 87, 35-64

Streeck, Wolfgang (2015), *Gekaufte Zeit: Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*, Berlin: Suhrkamp (English: *Buying Time*, Verso, 2014)

Streeck, Wolfgang (2021), *Zwischen Globalismus und Demokratie. Politische Ökonomie im ausgehenden Neoliberalismus*, Berlin: Suhrkamp

Vogl, Joseph (2010), *Das Gespenst des Kapitals*, Zürich: diaphanes (English: 'The Specter of Capital', Stanford University Press, 2014)

Vogl, Joseph (2015), *Der Souveränitätseffekt*, Zürich: diaphanes (English 'The Ascendancy of Finance', John Wiley & Sons, 2017)

Zelik, Raul (2020), *Wir Untoten des Kapitals. Über politische Monster und einen grünen Sozialismus*, Berlin: Suhrkamp